

З ІСТОРІЇ ДРУГОЇ СВІТОВОЇ ВІЙНИ

Сергій Богунов
(Київ)

ВИКОРИСТАННЯ ПРАЦІ РАДЯНСЬКИХ ВІЙСЬКОВОПОЛОНЕНИХ У ПРОМИСЛОВОСТІ ТА СІЛЬСЬКОМУ ГОСПОДАРСТВІ ПІД ЧАС НАЦИСТСЬКОЇ ОКУПАЦІЇ УКРАЇНИ¹

Bohunov S. The usage of Soviet prisoners of war labour in the industry and agriculture.

The present article is the complete version of paper for international conference “War capture and the return home of soviet and German prisoner of war. 1945–1955” (Federal Republic of Germany, April, 2005). Based on the documents of Branch state archive of Security service of Ukraine, the article investigated the usage of Soviet prisoners of war labour in the industry and agriculture.

У роки Другої світової війни Україна зазнала неймовірних руйнувань у галузі промисловості та сільського господарства. Незворотними були втрати її жителів – як військових, учасників бойових дій, так і цивільного населення, яке залишилося на окупованій території. Масштаби людських втрат на українській землі не піддаються обчисленню. Місцями масової загибелі військовослужбовців, окрім поля бою, стали стаціонарні й транзитні табори для полонених, створені гітлерівцями.

Заборонена для висвітлення в радянську добу проблема полону останні півтора десятиліття є об'єктом пильної уваги науковців на теренах колишнього Радянського Союзу. Проте на сьогодні, хоч як це не парадоксально, докладніше досліджено феномен військового полону та інтернування іноземців – поляків, німців, угорців, румунів, а не своїх співвітчизників, колишніх радянських громадян. Предметом вивчення стали переважно режимні установи військового полону й різноманітні аспекти перебування в СРСР, у тому числі в Україні, військовополонених із країн фашистського блоку. До опублікованих в СРСР протягом 1950 – 1980-х років фундаментальних праць з аналізом перемог Радянського Союзу на всіх етапах війни, додалися науково-

документальні видання, в яких досліджуються місця зосередження, умови утримання та використання таких військовополонених, процес їх репатріації тощо². Виняток становить монографія ученого з Ізраїлю А. Шнеєра, перша частина якої розкриває військово-організаційні, соціально-політичні і суб'єктивно-психологічні чинники нацистського полону³. Автор свідомо не розглядав таких тем, як використання праці радянських військовополонених у німецькій економіці, їх участь у русі опору, репатріації. За браком документів у книзі відсутні докладні відомості про функціонування таборів на території України. Звертаючи увагу на заборону в колишньому Радянському Союзі досліджувати проблеми військового полону, А.Шнеєр сформулював питання, які не дістали відповіді ані в радянській історичній науці, ані після розпаду СРСР. Їх перелік можна продовжити і в цьому ряду неминуче постає тема використання німцями праці військовополонених на загарбаних радянських територіях.

Наукові публікації відомого українського історика Другої світової війни М.В.Коваля⁴ стимулювали науковий пошук щодо проблеми військового полону. Зокрема, дослідженню експлуатації трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною присвятив свої праці О. Потильчак⁵. Проте фактично й досі в українській та зарубіжній історіографії немає комплексного дослідження програних Червоною Армією битв, обставин і наслідків наступного полону червоноармійців. У результаті залишаються невідомими останні дні життя багатьох радянських військовополонених – солдатів, офіцерів і генералів, яких у багатьох випадках радянське командування безпідставно вважало зрадниками.

Віроломно нападши на Радянський Союз, фашистська Німеччина та її сателіти у стислі терміни окупували українські землі, розпочали активно насаджувати новий порядок і підпорядковувати промислові та сільськогосподарські ресурси потребам вермахту. Україна перетворилася на зону, де фашисти мали намір винищити більшу частину населення, інших використати як новітніх рабів.

Швидко просування німецьких військ територією України призвело до відчутних поразок і людських втрат Червоної Армії. За даними військово-історичної служби Генерального штабу Збройних сил Російської Федерації, кількість радянських військовослужбовців, взятих у полон фашистами, становила загалом 4 млн. 559 тис. осіб (нацисти називали іншу цифру – 5 млн. 238 тис.)⁶, причому на 1941-1942 рр. припадає приблизно 85% полонених. Український історик О. Потильчак підрахував, що на території України знаходилося 157 таборів військовополонених, 22 концентраційні табори (з них 12 для військовополонених), 11 спільних таборів для військових і мирного насе-

лення, 2 табори-лазарети, 1 збірний табір, 1 спецтабір і 70 таборів для цивільних осіб.

Втрати Червоною Армією живої сили і техніки погіршували її боездатність й водночас відкривали можливості для посилення гітлерівської Німеччини за рахунок підневільної праці, промислового і технічного потенціалу загарбаних територій. Проте основна матеріальна база втілення далекосяжних планів агресора була у Західній Європі, тому доставши внаслідок кровопролитних боїв зруйновані або демонтовані підприємства на захоплених радянських територіях, гітлерівці не надто дбали про їх відбудову. Вони приводили до ладу переважно невеликі ремонтні майстерні, портові споруди, аеродроми, шляхи сполучення.

Практично разом із звільненням території України радянські органи державної безпеки уважно вивчали, хто і яким чином співробітничав із фашистськими загарбниками. Частина документів періоду війни та повоєнних років, що може пролити світло на використання праці радянських військовополонених на промислових об'єктах та у сільському господарстві, зберігаються в Галузевому державному архіві Служби безпеки України та архівах тимчасового зберігання регіональних органів СБ України. Їх фронтальне обстеження дає, на жаль, фрагментарну картину цього різновиду злочинної діяльності німецьких фашистів в Україні в роки Другої світової війни. Йдеться, зокрема, про документи, що готувалися для розгляду Державної надзвичайної комісії з розслідування злочинів німецько-фашистських загарбників, яка була створена за рішенням уряду СРСР. Документи увібрали занотовані опитування очевидців, свідків, допити осіб, проти яких порушувалися кримінальні справи.

Слід підкреслити, що в зазначених документах питанням використання праці радянських військовополонених у промисловості та сільському господарстві приділялася другорядна увага, оскільки основною метою було наведення фактичних даних про злочини окупантів.

Експлуатацією промисловості та сільського господарства УРСР в період окупації займалися німецькі промислові фірми. Є окремі свідчення того, що нова влада намагалася налагодити виробництво із завезенням устаткування з Німеччини та використанням напрацьованих на той час технологій. Зокрема, нафтові промисли в районі Дрогобича і Борислава були обладнані завезеним із Німеччини устаткуванням⁷. За повідомленням німецької влади по радіостанції Братислави від 7 червня 1942 р., з Німеччини в Україну завозилися запасні частини, пальне і трактори⁸.

Поведінка нацистів на всій окупованій ними території УРСР була однаковою, якщо не сказати шаблонною. А саме, окупація, експлуатація промислових об'єктів і сільського господарства з використанням праці мирних мешканців, в'язнів та військовополонених, вивіз продукції, устаткування, знищення промисловості та сільського господарства перед відступом. Спеціальні команди здійснювали підготовку об'єктів до підризу перед залишенням території.

На початку війни гітлерівська Німеччина, розраховуючи на блискавичну перемогу, не передбачала інтенсивної експлуатації військовополонених, тому частину з них відпускали на волю. За різними оцінками, від 600 до 900 тис. червоноармійців, які потрапили до німецького полону на початку війни, були відпущені по домівках⁹. Офіцерський склад з числа полонених або не залучався до робіт, або використовувався переважно на території таборів. Практикувалося створення так званих робітничих батальйонів, у які в'язні нерідко переходили, щоб уникнути табірної життя. Тих, хто давав згоду вступити в робітничий батальйон, виділяли із загального числа військовополонених і переводили до окремих казарм. Тут режим був менш суворим. Батальйони під керівництвом німців виконували ремонтно-будівельні роботи – ремонтували залізниці, казарми, склади, зводили нові споруди¹⁰.

Із середини 1942 р. зростає інтерес гітлерівського військового командування до розробки корисних копалин на окупованих територіях і використання з цією метою дешевої робочої сили військовополонених. Експлуатація природних ресурсів, промислового і сільськогосподарського потенціалів України відбувалася в усіх її регіонах.

Наприклад, на гірничих підприємствах Дніпропетровщини станом на 15 жовтня 1942 р. (за німецькою статистикою) працювало 3,3 тис. в'язнів. У м. Павлограді табір військовополонених розташовувався в приміщеннях колишнього заводу № 55. Просто неба вони утримувались також поблизу сіл Знам'янка Ново-Московського району, Каробинівки й Дмитрівки Петропавлівського району. Їх використовували на ремонті залізниці Ново-Московськ – Павлоград, а також упорядкуванні шосейних доріг.

У Донецькій (Сталінській) області табори для військовополонених діяли в Петровському районі, в с. Кам'янка Добропільського району і в с. Селідівка Старобешівського району. Як чорноробочих їх виводили на спорудження оборонних ліній, видобування каменю у кар'єрі (в районі Новотроїцька), спорудження шосейних доріг.

Відступаючи, частини Червоної Армії демонтували в Донецькій і Ворошиловградській областях устаткування більшості вугільних шахт і вивезли його вглиб країни. Гірничі виробки було підірвано й

виведено з ладу, тому гітлерівці виявилися не в змозі відновити великі механізовані шахти і обмежились експлуатацією окремих шурфів. На початку 1942 р. в Сталінській області було відновлено 16 дрібних копалень, але через відсутність транспорту вугілля не вивозилося. До літа для пуску було підготовлено кілька капітальних шахт.

Гітлер 1 липня 1942 р. підписав директиву щодо відновлення видобутку вугілля у Донецькому басейні, в якій командуванню групи армій «Південь» було доручено забезпечити ці роботи необхідними спеціалістами та робочою силою. Для роботи в шахтах було виділено 30 тис. військовополонених, а в серпні та вересні 1942 р. ще по 15 тис. Щоб посилити використання праці військовополонених у вугільній та видобувній промисловостях до шахт Донбасу планувалося направити загалом 300 тис. військовополонених і тим, хто мав гірничі професії, доручати роботу за фахом¹¹.

З даними НКВС УРСР, до лютого 1943 р. німцями було відновлено деякі вугільні шахти, з яких вугілля вивозилось у Німеччину. На цих шахтах працювали частина колишніх шахтарів і велика кількість військовополонених. У серпні 1943 р. нарком внутрішніх справ УРСР С.Савченко доповідав радянським військовим і партійним керівникам про те, що видобуток вугілля в Донбасі на шахтах, що експлуатуються окупантами, не перевищує 10-15% їх довоєнної потужності¹².

На території Житомирської області в роки Великої Вітчизняної війни фашистськими окупантами було створено 4 табори для радянських військовополонених.

Найбільший з них – табір “Шталаг-358”¹³ існував із серпня 1941-го по жовтень 1943 року. У ньому фашисти утримували майже 100 тис. радянських військовополонених. В’язнів використовували на найбільш виснажливих роботах – ремонті шосейних і залізничних доріг, на лісопильному заводі, вантажниками на залізничній станції, будівництві. Полонені жили впроголодь, одержуючи 200-300 грамів хліба на добу, в таборі була висока смертність, а взимку 1942 р. спалахнуло людожерство.

Загалом за час німецької окупації в Житомирській області загинуло 78 тис. 595 полонених.

На території Запорізької області у 1941-1943 рр. німецькі фашисти мали для радянських військовополонених 5 таборів.

Найбільший табір знаходився на території заводу № 29 поблизу залізничної станції “Запоріжжя-11”. У ньому в окремі періоди нараховувалося 25 тис. радянських військовополонених.

Полонених використовували на будівництві шосейних доріг, ремонті греблі через р. Дніпро, на лісозаводі 8-го селища м. Запоріжжя,

земельних роботах на Мокрянському аеродромі. Харчування в таборі зводилося до 100 грамів хліба на день та баланди з лушпиння картоплі.

Бараки не обігрівалися. Зимою від голоду, холоду, висипного тифу помирало 60-70 осіб щоденно. Полонених піддавали жорстоким тортурам. Окрім того, після медичного огляду нерідко проводився відбір військовополонених, яких ешелонами відправляли до Німеччини. До весни 1942 р. у таборі залишилось близько 8 тис. осіб.

Табір військовополонених на 14-му селищі нараховував 500-600 осіб. Працювали вони 14 годин на добу, виконуючи допоміжні роботи у гаражі.

Табір військовополонених на 6-му селищі був одним із найменш чисельних – 250 осіб. Розташовувався він у приміщенні музею Дніпровського будівництва. Полонених використовували на вантажно-розвантажувальних роботах у порту ім. Леніна.

Кілька десятків тисяч радянських військовополонених утримувалися в Києві (Дарниця та територія заводу “Більшовик”), а також у Київській області (залізнична станція Фастів та Ірпінь). У таборах несли варту німці. Вони супроводжували військовополонених до місця виконання робіт, де охорону посилювали поліцейські з місцевих жителів. В історичній частині міста на Подолі військовополонені працювали в слюсарній майстерні, в Дарниці – на вагоноремонтному заводі¹⁴, в Ірпіні – на торфорозробках¹⁵. На ремонті залізничних шляхів, як свідчили після війни очевидці, радянські військовополонені працювали окремо і цивільне населення з ними не контактувало. На будівництві й ремонті станційних споруд військовополонені працювали разом із вільнонайманими¹⁶. Частина полонених, особливо в перші дні після взяття німцями Києва, використовувалась для обслуговування водолазів, які працювали на Дніпрі, для прибирання дворів, вулиць, догляду коней. З часом фашистський режим ставав все більш жорстокішим. Кожна нова звістка про невдачі німецьких військ на фронті призводила до посилення знущань над радянськими військовополоненими і їх відправки на роботи, пов’язані із зміцненням тилу.

Два табори – “великий” і “малий” – окупанти створили у м. Києві на території заводу “Більшовик”. “Малий” табір розташовувався в одному із заводських корпусів і нараховував близько сотні військовополонених, “великий” – набагато більше¹⁷. Їх використовували на важких фізичних роботах – ручному розвантаженні, сортуванні й перенесенні пошкоджених рейс, металевих шпал, а після їх ремонту й зварювання – навантаженні на залізничні платформи. Робочий день тривав 9-10 годин, що при поганому харчуванні призводило до частих захворювань і високої смертності. Ніякої медичної допомоги не надавалось. Ті,

кому вдалося вижити, розповідали, що на день полонені одержували 500 грамів хліба, спеченого наполовину із лузгою проса. На сніданок був чай без цукру, на обід суп з кропиви або листя буряка, на вечерю також трав'яний суп без жирів. Одягу не видавали зовсім, працювали у тій же формі, в які були взяті в полон. Замість взуття пристосовували дерев'яні колодки. Спілкування військовополонених з робітниками заводу категорично заборонялось, про це постійно дбала посилена охорона.

У Володимир-Волинському таборі Волинської області спочатку утримувалися командири Червоної Армії від молодшого лейтенанта до генерала. Пізніше сюди направляли й сержантів. Працювали ув'язнені в табірних майстернях: чоботарських, шевських, слюсарних. Робочий день тривав 8-11, на окремих ділянках - 14-18 годин на добу. На охорону табору гітлерівське командування виділило посилену варту – німецький батальйон.

Про те, як утримувалися військовополонені, свідчать архівні матеріали Управління СБ України в Кіровоградській області. На її території в період німецької окупації 1941-1944 рр. існувало 15 таборів радянських військовополонених. Поширеним явищем було розташування таборів на території МТС. Один із них був створений на території машинно-тракторної станції в селі Павлиш. Через нього, за приблизними підрахунками, пройшло 140 тис. радянських громадян, десятки тисяч з яких залишилися на території табору навіки.

Сам табір становив велику чотирикутну ділянку поля, обнесена в кілька рядів колючим дротом, з кулеметними вежами по кутках. Одночасно в таборі вміщувалося до 7 тис. осіб. Проте траплялися дні, коли з розташованого неподалік Кременчука Полтавської області приганяли по 11-17 тисяч полонених, що створювало надзвичайну скупченість людей, яких майже не годували й не давали пити.

Наприкінці листопада 1941 р. в цьому таборі трапилася трагічна подія, що коштувала життя сотням людей. Цілий день ішов проливний осінній дощ і голодні, вимучені люди, які знаходились за колючим дротом, вимокли до кісток. Щоб знайти хоч якийсь порятунок від холоду, вони руками розгрібали багнюку, намагаючись добратися до сухого шару землі аби якось зігрітися. Коли вночі вдарив мороз у таборі піднялися жахливі крики і німці відкрили стрілянину. Полонені у відчаї прорвали огорожу. Їх не зупинив навіть кулеметний вогонь фашистів і близько 2 тис. втікачів вирвалися із табору. У дворі МТС та на найближчих городах і на дорогах до сіл Омельник, Онуфрієво й міста Олександрії було знайдено 400 трупів радянських військовополонених. Після цієї події режим у таборі став ще жорстокішим, військово-

полонених розстрілювали за незначні вчинки. Великі братські могили на території МТС поглинули майже 3,5 тис. трупів.

На Луганщині військовополонених зганяли у два табори. У Сватовському таборі станом на вересень 1942 р. утримувалося 150 військовополонених, яких залучали до ремонту доріг. У Старобельський табір 22 липня 1942 р. до табору було направлено 500 військовополонених, які ходили під конвоєм збирати горіле зерно. Потім 80 осіб було взято на службу в поліцію, а 300 – в РОА.

На території Львівської області існувало 4 табори для військовополонених. На початку 1941 р. на території колишньої фортеці “Цитадель” був створений табір “Шталаг-328”. Режим у ньому був спрямований на знищення військовополонених. Їхній харчовий раціон абсолютно не відповідав умовам виснажливої праці, оскільки складався зранці з 2-х склянок чорної кави, виготовленої з тирси; обід – з порції супу з овочевих відходів; вечерея – та ж кави і 250 грамів хліба з домішками тирси. Частина військовополонених, у край виснаження, змушена була шукати харчові відходи на звалищах або займатися канібалізмом, за що їх розстрілювали за наказом командування табору.

У Миколаївській області окупантами було створено 7 таборів. Найвідомішим був табір “Шталаг – 364”, у якому одночасно утримувалося 30 тис. осіб. Серед військовополонених фашисти проводили відбір фахівців для роботи у сільському господарстві. У червні-липні 1942 р. в колишніх радгоспах Миколаївської області працювало близько 20 тис. військовополонених¹⁸.

Розташовувались табори для військовополонених і на Полтавщині. Сюди доставляли радянських солдат і офіцерів, які потрапили в оточення в перші місяці війни, коли лінія радянсько-німецького фронту швидко віддалялася у східні регіони СРСР.

Табір “Дулаг-151”¹⁹ розташовувався у Полтаві і вмщував 5-12 тис. військовополонених одночасно. Їх праця використовувалася на підприємствах міста. Щоденно від хвороб і тортур гинуло приблизно 150 бранців.

Масово гинули військовополонені у Кременчуці, де фашисти мали два табори – “Шталаг-346-А” і “Шталаг-346-Б”. Місце для них було обрано не випадково – вулиця Леніна. Обидва вони перетворились на “фабрики смерті”, де впродовж двох років було знищено за різними даними від 70 до 80 тис. радянських військовополонених. Фізичне усунення потенційних ворогів було не єдиною метою окупантів. Як і в інших таборах, міцніших полонених використовували на будівництві мостів, а також на підприємствах.

У Харківській області в період окупації існувало 10 таборів для радянських військовополонених. Здебільшого вони були тимчасовими і в кожному з них знаходилось від 250 до 700 військовополонених. Їх використовували на сільгоспроботах, будівництві німецьких оборонних рубежів, ремонті доріг.

Найбільший на Харківщині табір військовополонених окупантами було створено восени 1941 р. у в'язниці на Холодній горі м. Харкова. З перервами (лютий-травень 1942 р.) табір проіснував до кінця липня 1943 р. У ньому знаходилось від 50 до 70 тис. військовополонених, яких використовували на будівництві німецьких оборонних рубежів та ремонті доріг.

У період війни на території Чернігівської області було 4 відомих найбільш жорстокими умовами табори для радянських військовополонених. За розрізненими даними військовополонені активно використовувались окупантами на будівництві об'єктів військового призначення.

У таборі на території Чернігівської міської лікарні (1941 р. – вересень 1943 р.) одночасно утримувалося 600 військовослужбовців. Використовувались вони переважно на будівельних роботах. 2 тис. з них загинули.

Табір у м. Ніжин виник вже у травні 1942 р. і проіснував близько року, після чого був евакуйований на територію Білорусі. Праця військовополонених використовувалась на будівельних роботах – ремонт доріг, перевантаження будівельних матеріалів тощо.

У Конотопському таборі військовополонені червоноармійці і командири навіть у зимовий період утримувались на вулиці. Всіх полонених, у тому числі хворих, примушували тяжко працювати, незважаючи на голодний пайок. Військовополонених партіями відправляли на роботу в різні райони міста. Щодня півтисячі в'язнів возили на будівництво мосту через річку Сейм. Одночасно із будівництвом мосту їх використовували для перенесення вантажу за річку підвісним мостом. Табір поділявся на три категорії: перша – для утримання радянських військовополонених, щойно взятих у полон; друга – фільтраційний табір, в який полонені поступали із табору першої категорії; третя – “Шталаг”, стаціонарний табір, в який направлялися військовополонені, які пройшли відповідну фільтрацію і їх можна було використовувати на роботах.

У таборі в Острі військовополонених змушували працювати на вирубці лісу та його вивезенні.

Фашистськими загарбниками створювались табори для радянських військовополонених також і в інших регіонах України. У полон потрапляли, як відомо, за різних обставин і різними за чисельністю

групами – від одиниць бійців і командирів до десятків тисяч. У районі Гайсина Вінницької області існував пересильний табір для військовополонених, де їх розподіляли по інших таборах. До відправки вони працювали у кам'яному кар'єрі та ремонті шосейних доріг. Для виконання сільськогосподарських робіт тут було створено кілька бригад²⁰. Відомі факти, коли звідси військовополонених відправляли етапом у табори поблизу м. Гайворона Миколаївської області, м. Умань Черкаської області, на копальні чи на промислові підприємства безпосередньо до Німеччини. У м. Суми в період німецької окупації з жовтня 1941 р. по вересень 1943 р. знаходилось кілька таборів для військовополонених, але основним був “Дулаг-170”, який розміщувався на території Червонозоряного рафінадного заводу.

Намагаючись закріпитися у Криму та посилити військове постачання півострова, гітлерівці примушували радянських військовополонених розширювати залізничні колії на станції Джанкой.

У роки війни будівельними роботами на території України опікувалася німецька військово-будівельна організація Тодта²¹. Вона мала розгалужену структуру, основу якої становили будівельні управління і групи. Їхня чисельність залежала від обсягу і складнощів виконуваних робіт. За свідченнями німецького військовополоненого генерал-інженера Р. Кретцера, який протягом усієї війни перебував на керівних посадах у “Тодті”, головне будівельне управління при 11-й німецькій армії нараховувало понад 3200 осіб²². Усі керівні шаблі займали німецькі офіцери та інженери, дипломовані фахівці. Діяльність організації “Тодт” на території України очолював професор Бругманн. Її головною функцією було відновлення й будівництво залізниць, мостів, аеродромів, доріг і споруд військово-оборонного призначення в тилу діючих армійських угруповань²³.

Німецьке командування доручало виконання військових замовлень на ремонт техніки, будівництво й обслуговування транспортних споруд і шляхів сполучення лише своїм робітникам, майстрам і технікам. Військовополонені радянські спеціалісти використовувались під пильним наглядом німецької охорони, причому їм намагалися відвести ті ділянки роботи, які вимагали невисокого рівня кваліфікації, містили менше військових таємниць. Причиною такого ставлення було насамперед небезпідставне побоювання у саботажі, здійсненні диверсій, витоку оперативної та стратегічної інформації. Це було однією з причин фізичного винищення військовополонених і використання їх як допоміжної робочої сили; крім того, багатьох з них безкарно експлуатували на військових об'єктах у самій Німеччині та на території окупованих нею інших країн Європи.

Спроби використати працю військовополонених у сільському господарстві України не мали належного ефекту через нестабільність ситуації на фронтах та об'єктивну неможливість добитися негайного результату. Не дивно, що окупанти вважали вигіднішим вивозити з України в Німеччину чорнозем, аніж обробляти родючі лани на місці, що потребувало значного часу, відповідної техніки і знарядь. У спеціальному повідомленні І Управління НКВС УРСР Військової ради Південного фронту про хід весняної сівби на окупованій території України навесні 1942 р. зазначалося, що фашистські загарбники вжили низку заходів, сподіваючись виростити й зібрати врожай нового року на окупованій території України. Однак брак сільськогосподарського реманенту, тракторів, посівних фондів, живого тягла, невдоволення населення «новими порядками» призвели до того, що весняну сівбу було зірвано²⁴. Щоб хоч якось виправити ситуацію, в «державних господарствах» (колишніх радгоспах) німецька влада до обробітку землі залучала військовополонених червоноармійців, які працювали під наглядом місцевої поліції²⁵. Так вчинили окупанти в селах Харківської області, зокрема, у радгоспі «Калинівка» Кегичівського району, де землю обробляли військовополонені²⁶.

Становище в сільському господарстві на загарбаних територіях не поліпшилося і навесні 1943 р. Керівники оперативної групи НКВС УРСР по Запорізькій області 2 травня того ж року повідомляли, що для виконання сільськогосподарських робіт окупаційна влада розподілила по селах велику кількість полонених червоноармійців, які працюють по 16-18 годин на добу²⁷.

Використання праці радянських військовополонених у сільському господарстві, що залишалось в окупованій частині України, тривало ще і в 1944 р. Пересування лінії фронту змінювало територію, а також форми господарювання. У спеціальному повідомленні ІV Управління НКДБ СРСР від 23 травня 1944 р. НКДБ УРСР, яке стосувалося території Галичини, зазначалося, що уздовж одноколіїної залізниці Сокаль-Кам'янка-Стромилів-Львів під охороною німців разом із місцевим населенням працюють військовополонені²⁸.

Загалом у селах масове застосування праці військовополонених було проблематичним. У польових умовах їх важче було охороняти, до того ж селяни – переважно жінки, старі і діти – самі ледве животіли і в них німецькі солдати й офіцери при потребі задарма відбирали останні їстівні припаси.

Військовополонених змушували працювати, як правило, в найтяжчих і найнебезпечніших місцях. Місцеве цивільне населення теж виганяли на примусові роботи, причому за ухилення карали направ-

ленням у табори для військовополонених та іншим репресіям аж до розстрілу. Бути зарахованим до гурту військових в'язнів табору означало вірну смерть. За післявоєнними спогадами постраждалих осіб із цивільного населення, вони бачили, як військовополонені від голоду і холоду доходили до повного виснаження і їх убивали прямо під час конвоювання на роботи. Безжально карався найменший непослух при проведенні робіт, коли німці одразу вішали й розстрілювали сотні людей з числа місцевих жителів і військовополонених.

Після провалу “бліцкригу” у керівництві III Рейху на різних рівнях з'являлося розуміння того, що тотальне винищення військовополонених через розстріли, голод і холод призводить до наростаючого опору окупаційній владі. Водночас гітлерівці не бажали нести найменших витрат на утримання радянських в'язнів, які нацистською ідеологією заздалегідь були віднесені до приреченої нижчої раси. 28 лютого 1942 р. рейхсляйтер Розенберг підписав документ, у якому засуджував комендантів таборів, які забороняли місцевому населенню передавати їжу військовополоненим. Навпаки, на його думку, цим необхідно користуватися. Хоча погляди на стан утримання військовополонених у окремих фашистських бонз з часом і мінялися, проте насправді практика діяльності їх підлеглих залишалася незмінною і радянських військовополонених продовжували нещадно катувати і знищувати²⁹.

Поразка під Сталінградом змусила нацистське командування переглянути ставлення до військовополонених, які перебували на окупованій радянській території. 26 квітня 1943 р. з Українського штабу партизанського руху повідомляли народному комісару внутрішніх справ УРСР В. Сергієнку про нову тактику використання німцями населення території окупованої України. Через великі втрати на Східному фронті фашисти приступили до мобілізації людських резервів з метою забезпечення свого тилу і вивільнення частини військ для ведення бойових дій. Так, директива командування 79 німецької дивізії від 9 лютого 1943 р. прямо вказувала на використання військовополонених для робіт у другому ешелоні³⁰. Крім того, кожен піхотний полк повинен сформувати по одній саперній роті з військовополонених. Рятуючись від смерті в полоні та в надії перейти на бік Червоної Армії або партизанів, добровольці погоджувались на висунуті умови. Непридатних до військової служби гнали на сільськогосподарські роботи й для обслуговування потреб окупаційних військ. Силами військовополонених загарбники укріплювали берегову лінію Дніпра, а в 1944 р., коли завершувалося визволення українських земель, фашистським окупантам вдалося навіть відновити лінію захисних споруд на заході України – окопи, дзоти, протитанкові рови. З Галичини в Німеччину

поспішно вивозилось устаткування фабрик і заводів, вугілля, нафта, а також сільськогосподарські машини, зерно й худоба.

Затяжні кровопролитні бої радянських і німецьких військ, коли міста і села переходили із рук в руки, коли все було навколо розорене й винищене, залишали у фашистів остронь спроби налагодження постійного виробництва на окупованих територіях України. Натомість червоноармійці і місцеве населення після вигнання гітлерівців одразу бралися за відбудову фабрик, заводів, шахт, рудників, обробіток землі, бо вони не були зайдами, чужоземцями, а по праву відчували себе визволителями, господарями.

Водночас факт полону чи навіть проживання на тимчасово окупованій території став на багато років тавром для мільйонів радянських людей, до яких партійно-державне керівництво СРСР ставилось упереджено, підозрюючи їх у зрадництві. Для колишніх полонених – цивільних і військових – фільтраційні табори і численні перевірки на завжди увійшли в життя. Але це вже тема окремої розмови, стрижнем якої може бути спорідненість тоталітарних режимів і міра їх відповідальності за злочини проти людства.

Важливі документи, які б дали можливість розкрити проблему військового полону, нині розпорошені між низкою архівосховищ України, Росії, Білорусі, Польщі, Німеччини та інших країн. Отже, для її розв'язання, що мало б і наукове, і практичне значення, міжвідомчих зусиль в рамках однієї держави недостатньо. Цілком очевидно є необхідність розробки міжнародного проекту “Військовий полон і інтернування в роки Другої світової війни” і винесення уроків з трагедії війни спільними зусиллями представників усієї світової спільноти.

Примітки

¹ Доповідь на міжнародній конференції “Військовий полон і повернення на батьківщину радянських і німецьких військовополонених. 1945-1955 рр.” (ФРН, квітень 2005 р.)

² Галицький В. Вражеские военнопленные в СССР (1941-1945 гг.) // Военно-исторический журнал. – 1990. - № 9; Київський процес. Документи та матеріали. – К., 1995; Карпов В. Пленники Сталина. – Киев-Львов, 1997; Военнопленные в СССР. 1939-1956. Документы и материалы. – М., 2000; Сергійчук В. Новітня каторга. Військовополонені та інтерновані Другої світової війни в УРСР. - К., 2001; Чайковский А.С. Плен. За чужие и свои грехи (Военнопленные и интернированные в Украине 1939-1953 гг.). – К., 2002.

³ Шнеер А. Плен. – Иерусалим, 2003.

⁴ Коваль М.В. Україна у Другій світовій і Великій Вітчизняній війнах (1939 - 1945 рр.): Спроба сучасного концептуального бачення. - К., 1994; його ж: Україна: 1939 - 1945. Маловідомі і непрочитані сторінки історії. - К., 1995.

- ⁵ Потильчак О. Експлуатація трудових ресурсів України гітлерівською Німеччиною у роки окупації. Дис... канд. іст. наук. – К., 1999; Радянський військовий полон та інтернування в Україні (1939-1954).- К., 2004.
- ⁶ Шнеер А. Вказ. праця. – С. 95.
- ⁷ Галузевий державний архів Служби безпеки України (далі – ГДА СБ України). – Ф.5. – Спр. 83506. – Т. 1. – Арк. 13.
- ⁸ Там само. – Ф. 11. – Спр. 83525. – Арк. 68.
- ⁹ Лисенко О. Нерозв'язані проблеми історії Великої Вітчизняної та Другої світової воєн. // Дзеркало тижня. – 2004. – 30 жовтня.
- ¹⁰ ГДА СБ України. – Ф. 11. – Спр. 49522. – Арк. 14-14 зв.
- ¹¹ Потильчак О. Експлуатація трудових ресурсів України...
- ¹² ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 83503. – Арк. 268, 269.
- ¹³ Stammanschaftslager (Stalag) – стаціонарний табір для рядових і сержантів сухопутних військ.
- ¹⁴ ГДА СБ України. – Ф. 5. – Спр. 9243. – Арк. Ф. 5. – Спр. 55939. – Арк. 17 зв.
- ¹⁵ Там само. - Ф. 6. – Спр. 73659 фп. – Арк. 9 зв.
- ¹⁶ Там само. – Спр. 9243. – Арк. 24, 24 зв., 25.
- ¹⁷ Там само. – Спр. 25698. – Арк. 197-197 зв.
- ¹⁸ Потильчак О. Експлуатація трудових ресурсів України...
- ¹⁹ Durchgangslager (Dulag) – пересильний табір.
- ²⁰ ГДА СБ України. - Ф. 6. – Спр. 72276 фп. – Т. 1. – Арк. 31; т. 2. – Арк. 105.
- ²¹ Organisation Todt – організація, яка дістала назву за іменем свого керівника Фріца Тодта.
- ²² ГДА СБ України. – Ф. 5. - Спр. 28763. – Арк. 26-27.
- ²³ Там само. – Арк. 37.
- ²⁴ Там само. – Ф. 11. – Спр. 83525. – Арк. 62-63.
- ²⁵ Там само. – Арк. 68.
- ²⁶ Там само. – Арк. 69.
- ²⁷ Там само. - Арк. 81.
- ²⁸ ГДА СБ України. – Ф. 5. - Спр. 83506. – Т. 1. – Арк. 9-10 .
- ²⁹ Преступные цели – преступные средства. - М.: Политиздат, 1968. - С. 173-174.
- ³⁰ ГДА СБ України. – Спр. 83506. – Т. 1. – Арк. 158-160, 164-165